Marjo van Bergen

15.8

Supervisie aan geestelijk verzorgers

'Met je hoofd in de wolken en je voeten in de klei'

§ 15.8.1 Inleiding

Jaren terug liep ik mijn eerste stage als geestelijk verzorger in opleiding. In een van onze eerste gesprekken stelde mijn werkbegeleider mij de vraag vanwaaruit ik het werk deed. Het was een vraag die ze met enige klem stelde: dit is een vraag die je moet zien te beantwoorden, een vraag naar de kern van het vak dat je aan het leren bent! Ik stel mezelf de vraag naar het 'vanwaaruit?' nog bijna dagelijks, en het is de vraag die verreweg het belangrijkst is in mijn supervisiecontacten met geestelijk verzorgers.

Tijdens mijn supervisieopleiding bezocht ik een lezing van Ton Lathouwers. Hij stelde dat openheid over je eigen diepste beleving van spiritualiteit een intimiteit veronderstelt die verder gaat dan wat je ervaart bij seksueel contact. Ja, dacht ik, dat herken ik. Het is deze intense ervaring van contact met datgene wat er echt toe doet, voor jou en/of je cliënt, die een van de centrale onderscheidende kenmerken is van het vak geestelijk verzorger.

In dit hoofdstuk wil ik u iets laten zien van wat het betekent om supervisie te geven aan geestelijk verzorgers.

§ 15.8.2 Geestelijk verzorger, wat is dat voor een vak?

Definitie

De beroepsvereniging van geestelijk verzorgers in de zorg, de VGVZ, hanteert de volgende, nog steeds vrij algemeen aanvaarde, definitie: geestelijke verzorging in en vanuit zorginstellingen is:

— de professionele en ambtshalve begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij hun zingeving en spiritualiteit, vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging;
— de professionele advisering inzake ethische en/of levensbeschouwelijke aspecten in zorgverlening en beleidsvorming.

Met zingeving wordt bedoeld: het continue proces waarin ieder mens, in interactie met de eigen omgeving, betekenis geeft aan het (eigen) leven. Bij het individuele proces van zingeving en zinervaring kunnen godsdiensten en levensbeschouwingen een wezenlijke rol spelen. Het begrip spiritualiteit verwijst naar processen van innerlijke omvorming. Spiritualiteit laat zich omschrijven met termen als bezieling, transcendentie, verbondenheid en verdieping.

Context

Wat het kunnen 'grijpen' van het vak bemoeilijkt, ook voor de samenwerkingspartners en cliënten van de geestelijk verzorgers in de werkcontext, is de zogenaamde vrijplaats van de geestelijk verzorger: een geestelijk verzorger bekleedt het ambt als representant van een maatschappelijk erkende levensbeschouwelijke organisatie. Dat verleent hem of haar de legitimatie om te handelen en spreken vanuit een zingevend, levensbeschouwelijk, ethisch en spiritueel kader dat niet noodzakelijkerwijs samenvalt met dat van de organisatie die hem of haar in dienst heeft. De geestelijk verzorger werkt in een domein, dat zich onttrekt aan institutionele beperkingen. De basis hiervoor is de vrijheid van godsdienst of levensbeschouwing. Die vrijheid is in de eerste plaats de vrijheid van de cliënt. Dat betekent dat een geestelijk verzorger niet mag bepalen welk proces een cliënt moet doorlopen om verder te komen of wat het resultaat van dat proces zou moeten zijn.

Een vaak herhaalde uitspraak over het vak is de volgende: '*Het gaat er niet om wat je voor de ander doet, maar wie je voor de ander bent*.' Geestelijke verzorging kent geen geprotocolleerde behandelingen, maar wel een zwaar ambtsgeheim. Een geestelijk verzorger is niet resultaatgericht, in elk geval niet direct. Er zijn geen resultaatafspraken en geen behandeldoelen. Registratie vindt meestal vooral plaats in aantallen contacten, bijeenkomsten, vieringen. Hard maken wat je meerwaarde is, is lastig. Ben je als geestelijk verzorger een onmisbare schakel in het primaire proces? Formeel in elk geval niet.

De daarbij behorende positie in de organisatie is die van de binnenshuis vertoevende buitenstaander. In de organisatiestructuur gaat het vaak om een zeer zelfstandige en 'vrije' positie. Hoe samenwerking met anderen in de praktijk vorm krijgt, is grotendeels afhankelijk van de manier waarop de geestelijk verzorger zijn samenwerkingsverbanden weet te ontwikkelen. Daarbij zijn de kwaliteit, omvang en reikwijdte van het informele netwerk van de betreffende geestelijk verzorger van doorslaggevend belang.

Om een goede geestelijk verzorger te zijn moet je je vrij door de organisatie bewegen. Je legt overal je oor te luisteren, van Raad van Bestuur tot cliënt. Daarbij blijf je, gevoed door je eigen levensbeschouwing en spiritualiteit, zelfstandig en vrij denken en handelen. Aanhoudend op zoek naar mogelijkheden om van daaruit van meerwaarde te zijn. Je bent professioneel begeleider, ver-

loskundige in socratische zin, of iemand die er toevallig is. Je vervult de rol van voorganger, trainer, gespreksleider of docent. Soms ben je hulpverlener, maar ook vaak activist, advocaat of hofnar. Dat levert in het jargon van geestelijk verzorgers termen op als '*gaan staan waar het wringt*' en het opzoeken van '*de plek der moeiten*'. Geestelijk verzorgers belanden vaak in het spanningsveld tussen levensbeschouwelijke ethiek en organisatiewaarden. Daarbij kan een geestelijk verzorger geen enkel ander gezag laten gelden dan dat van de waarden waar hij of zij voor staat.

Om deze functie professioneel vorm te geven moet je stevig in je schoenen staan. Reflectie is een noodzaak. In mijn supervisiepraktijk ondersteun ik geestelijk verzorgers bij die reflectie. Gedeeltelijk gaat dat om geestelijk verzorgers in opleiding, gedeeltelijk om professionals die sinds kort of juist al langere tijd aan het werk zijn. In mijn supervisiepraktijk met geestelijk verzorgers is er een aantal kernthema's dat steeds weer terugkomt, diepgeworteld in de professionaliteit van de geestelijk verzorger. Wat zijn die kernthema's, die geestelijk verzorgers steeds weer inbrengen in supervisie?

§ 15.8.3 Voetangels en klemmen

Vanwaaruit? Wat representeer ik?

'*Soms heb ik het idee dat ik wel heel hard werk en de dingen doe die van me verwacht worden, maar dat ik het contact met mijn bron kwijt ben.*'

Deze opmerking hoor ik in allerlei variaties heel geregeld terug, vooral bij ervaren collega's. Aan het begin van de eigen loopbaan is die levensbeschouwelijke of spirituele bron vaak levendig en helder aanwezig. Gaandeweg sluipt de routine er echter in. Haast, werkstress, herhalende taken... De eerste herdenkingsbijeenkomst voor gestorven bewoners doet een heel ander beroep op de geestelijk verzorger dan de achtste of de achttiende. In een vak waarin de eigen inspiratie als kern van de professionaliteit beschouwd wordt, is dat een lastig gegeven. Vaak is een zoektocht naar de manier waarop die inspiratie een vitale rol kan blijven spelen in het dagelijkse functioneren, een belangrijk onderdeel van een supervisietraject: nooit ontbreekt dit aspect geheel.

Ontvankelijk of bezet?

'Dan komt zo'n vrouw binnen, ze ademt somberheid. Hangt als een zoutzak in haar stoel. Ze zegt het ook, dat ze het helemaal niet meer ziet zitten. Dan betrap ik mezelf erop dat ik vanbinnen mijn schouders ophaal en denk: volgende week valt ze me weer stralend om de nek en wil ze weer weten waar ik die mooie jas gekocht heb en of ze hem even mag passen. Ik heb het al zoveel vaker gezien. Doe ik haar nu nog wel recht? Of ben ik al bij voorbaat in de routinestand?'

Een voortdurende zoektocht is die naar de ontvankelijkheid die nodig is om de ander te kunnen ontmoeten. Juist op het vlak van zingeving, levensbeschouwing en spiritualiteit is een vooraf gegeven theoretisch of methodisch kader bij voorbaat verdacht. Het gaat hier om de principiële vrijheid van levensbeschouwing. Ieder mens moet zijn eigen unieke antwoorden kunnen vinden op levensvragen. Er zijn wel antwoorden beschikbaar uit diverse tradities, maar in een begeleidingscontact mag de geestelijk verzorger daarin niet sturen. Methodisch wordt wel uitgebreid beschreven hoe de geestelijk verzorger een houding van ontvankelijkheid en onvoorwaardelijkheid kan aannemen. Maar hoe blijf je dat doen, ook als je in een instelling werkt waar mensen ingedeeld worden aan de hand van diagnoses of functies? Of als je zelf ook patronen ziet, categorieën?

Erkenning, profilering, eenzaamheid

'Kom ik op de administratie, beginnen die meiden daar onmiddellijk te grappen: "Heb je weer lekker koffie gedronken en gebabbeld met de jongens van afdeling B1? Wat doen jullie eigenlijk? Lijkt me geweldig, zo'n baan, en dan met salarisschaal 12? Nou, daar zou ik voor tekenen hoor!" Ze zitten te grappen, maar ik hoor de ondertoon wel.'
'Eigenlijk lijkt het nog het meest op drempelvrees. Van die dagen dat ik het gewoon niet opbreng, om weer uit mijn kantoortje te komen en de werkvloer op te gaan. Mezelf weer open en ontvankelijk opstellen, en nooit weten wat ik terug kan krijgen. Die stap in het ongewisse ...'

Een ander terugkerend thema is de behoefte aan erkenning van het eigen vak, van de meerwaarde die geleverd wordt. Het werken buiten de organisatiekaders, dicht op de werkvloer en zonder directe resultaatgerichtheid levert een soort onzichtbaarheid op. Deels betekent dat de noodzaak van jezelf profileren, actief aan je grotendeels informele netwerk bouwen en daarbinnen jezelf aanbieden op terreinen en onderwerpen waaraan je denkt bij te kunnen dragen. Dat aanbod is niet altijd welkom. Daar moet je tegen kunnen, of minstens mee om kunnen gaan.

De noodzaak van congruentie

'Als ik nou kijk naar hoe ik dan weer op die collega reageer ... Het lekt bij de loodgieter thuis! En dan heb ik nog wel zo'n mooi verhaal over hoe ik in het leven wil staan.'

Je bent je eigen instrument, dat wordt ook over geestelijk verzorgers gezegd. Maar juist geestelijk verzorgers lijken dan de meest hoogstaande idealen te moeten (voor)leven! Terwijl de lastige context die het werk met zich meebrengt, juist voer is voor conflicten en minder hoogstaand strategisch handelen. Hoe red je je uit dit spanningsveld? Wat is een goede manier voor een geestelijk verzorger om met lastige collega's, strategische spelletjes, machinaties en

factievorming op de werkvloer om te gaan? Hoe blijf je de vrije zelfstandige denker en vooral: wat is een manier van handelen die aansluit bij je levensbeschouwelijke en spirituele bronnen? Vaak moeten geestelijk verzorgers keer op keer de confrontatie aan met hun eigen ego, hun behoefte aan macht, gezag en erkenning. Tegelijkertijd moet telkens ook de vraag gesteld worden wat de meest effectieve handelwijze is om maximaal van waarde te zijn voor de microkosmos waarin de geestelijk verzorger werkt.

Verschillende talen

'Ik ging mijn beleidsplan presenteren bij de Raad van Bestuur. Best wel spannend. Ze zeiden dat ze meer aandacht voor de borging van de resultaten wilden. Dan voel ik me zo stom, want ik heb geen idee wat ze daarmee bedoelen. Ik zeg dan wel ja, maar dan ben ik natuurlijk niet overtuigend. Die taal van die lui. En ik laat me nog imponeren ook ...'

Geestelijk verzorgers hebben hun eigen jargon. Vaak wat wollige, zoekende begrippen, ietwat poëtisch en metaforisch. Hun werkgebied dat zich van hoog tot laag over de organisatie uitstrekt, brengt hen echter in veel verschillende taalvelden. Vooral de taal van management, organisatie en beleid levert problemen op. Ook omdat in die taal veel ethische aspecten verweven zitten, die strategisch ingezet worden. Veel geestelijk verzorgers hebben het daar moeilijk mee en de relatie met het management en hogere staffunctionarissen is er een die nogal eens gekleurd wordt door onderling onbegrip en soms ook wantrouwen. Tegelijkertijd zijn geestelijk verzorgers ervan overtuigd dat ze juist op dit niveau iets bij te dragen hebben, als het gaat om ethisch beleid bijvoorbeeld, of de visie en missie van de organisatie. Behalve dat dit soms pijnlijk raakt aan het vraagstuk van de erkenning, vraagt het ook van geestelijk verzorgers dat ze de vertaalslag kunnen maken van hun jargon van de geestelijk verzorger naar alledaags taalgebruik en naar 'organisatietaal'. Die vertaalslag is verbonden met allerlei overtuigingen over de betekenissen van bepaalde termen en de intenties van degenen die ze gebruiken. Het ontwarren daarvan en het kiezen van een effectieve insteek met bijbehorende woordkeuze is een regelmatig opduikend onderwerp in supervisie, vooral bij ervaren geestelijk verzorgers.

§ 15.8.4 Supervisie aan geestelijk verzorgers

Zo beschreven is geestelijke verzorging een vak met weinig houvast. Er zijn ongetwijfeld meer beroepen waar dit voor geldt. Wat echter onlosmakelijk verbonden is met supervisie aan geestelijk verzorgers, is het vinden van richting en houvast in de eigen levensbeschouwing van de supervisant. Direct daaraan verbonden is de noodzaak om diepe inzichten te vertalen naar de concrete situaties van de werkomgeving van de supervisant, welke taal daar ook

gesproken wordt, en andersom. Dat geldt voor alle werksituaties waarin een geestelijk verzorger terecht kan komen en voor alle rollen die hij of zij daarin speelt. Hoe werkt dat in de supervisiecontext?

Levensbeschouwelijke en spirituele bronnen als houvast

In mijn supervisie aan geestelijk verzorgers maak ik veelal gebruik van de ladder van Bateson (zie figuur 15.8.1).

FIGUUR 15.8.1 *De ladder van Bateson*

Niveau	Vraagstuk	Mate van abstractie	Mate van integratie	Mate van invloed	Mogelijkheid tot manipulatie
Spiritualiteit/ missie	Waartoe doe je dit?	↑	↑	↓	↓
Identiteit	Wie ben je als mens, dat je zoiets doet?				
Overtuiging	Waarom doe je dit?				
Capaciteiten	Hoe, welk patroon zit erachter?				
Gedrag	Wat doe je dan? En in welke volgorde?				
Omgeving	Waar/wanneer?				

Dit model laat zien dat de manier waarop mensen de wereld en zichzelf waarnemen, en van daaruit handelen, uit onderling samenhangende lagen bestaat. We zien het concrete gedrag en de manier waarop iemand zijn omgeving inricht. Dat komt voort uit zijn vaardigheden. Die vaardigheden zijn weer ontwikkeld op basis van iemands overtuigingen over hoe de wereld in elkaar steekt, en wat hij daar wel of niet aan kan bijdragen, wat er werkt en hoe dat werkt. De identiteit overstijgt de overtuigingen: het zegt iets over hoe iemand zichzelf ziet, wie hij is in de wereld. De missie of spiritualiteit overstijgt het 'zelf'. Het gaat hier om de zichzelf overstijgende waarden, waardoor iemand zichzelf en zijn handelen in de wereld laat sturen.

De niveaus hangen dus onderling samen. Wie iets wil veranderen, in een leerproces bijvoorbeeld, raakt direct aan die samenhang. Een gewenste of ingezette verandering op een bepaald niveau, gedrag bijvoorbeeld, betekent dat an-

dere niveaus onder spanning gezet worden en mee kunnen gaan veranderen. De kracht van de impuls tot verandering is sterker naarmate de verandering op een hoger niveau van Bateson ingezet wordt. Een verandering in identiteit werkt sterk door in alle onderliggende niveaus. Een verandering in gedrag of omgeving kan wel spanning opleveren in bijvoorbeeld identiteit en missie, maar zal niet zo gemakkelijk tot verandering op die niveaus leiden.

Kenmerkend voor supervisie aan geestelijk verzorgers is dat in de supervisie steeds opnieuw de weg afgelegd wordt van concrete werksituatie naar diepste inspiratiebronnen en weer terug. De eigen levensbeschouwelijke en spirituele bronnen dienen als anker en kompas.

Gebruik van begeleidingskundige methoden

Afwisselen van verbale en non-verbale methoden

Veel levensbeschouwelijke bronnen zijn in een niet-alledaagse taal geschreven, veel spirituele bronnen zijn voorbij de taal: in lichamelijkheid, beeld, geluid, beleving. De taal die wel gebruikt wordt, is vaak evocatief: er zijn weinig heldere en praktische definities, het gaat er meer om een bepaald inzicht of een bepaalde beleving op te roepen. Dat gebeurt in diverse vormen:

— narratieve taal als parabels en mythen;
— poëtische taal in gedichten, gezangen, mantra's en psalmen;
— paradoxale, mystieke taal in mystieke geschriften, spreuken en koans[2];
— filosofische taal met breed uitgesponnen gedachten en redeneringen.

Geestelijk verzorgers zijn ook vertalers. Geestelijk verzorgers moeten ook zelf in het proces van het levend houden van de eigen bronnen steeds opnieuw zoeken naar nieuwe woorden. Taal en de rol die taal speelt in de supervisie zijn dan ook een factor van belang in het superviseren van geestelijk verzorgers. De supervisor moet verschillende methoden gebruiken, afwisselend non-verbaal en verbaal, al naargelang de supervisant de route door de niveaus van Bateson aflegt.

Hoe hoger je in Batesons niveaus komt, hoe meer je je begeeft in een gebied voorbij de taal. Supervisanten beginnen naar woorden te zoeken, te stotteren of te stamelen. Ze vallen stil. Juist dan zijn non-verbale methoden geschikt. Hoe lager in de ladder van Bateson, hoe noodzakelijker het wordt je weer in alledaagse, in je organisatie begrijpelijke en algemeen gebruikte taal uit te kunnen drukken.

In figuur 15.8.2 geef ik een ordening aan van methoden die ik zoal gebruik, naar gelang hun inzetbaarheid in de niveaus van Bateson.

2 Koans zijn raadsels in de vorm van een paradoxale uitspraak, veel gebruikt in het zenboeddhisme.

FIGUUR 15.8.2 *Bruikbare supervisiemethoden, ingedeeld naar de ladder van Bateson*

Niveau	Vraagstuk	Methoden
Spiritualiteit/ missie	Waartoe doe je dit?	• Presencing • Existentieel biografisch onderzoek • Narratieve begeleiding
Identiteit	Wie ben je als mens, dat je zoiets doet?	• Focussen • Presencing • Narratieve begeleiding • NLP, met name werken met delen, sub-personen
Overtuiging	Waarom doe je dit?	• Double-loop leren door middel van analytische reflectie • Socratisch gesprek • Neurolinguistisch programmeren (NLP) • Transactionele analyse (TA) • Narratieve begeleiding • Solution Focus • Roos van Leary
Capaciteiten	Hoe, welk patroon zit erachter?	• GROW, Solution Focus • Single-loop leren door middel van analytische reflectie • Roos van Leary • Transactionele analyse (TA)
Gedrag	Wat doe je dan? En in welke volgorde?	• GROW-model, Solution Focus • Single-loop leren door middel van analytische reflectie • Roos van Leary • Transactionele analyse (TA)
Omgeving	Waar/wanneer?	• GROW, SMART-doelen stellen, Solution Focus

Het volgtijdelijk inzetten van de verschillende methoden kan zowel per sessie als gefaseerd in het supervisietraject plaatsvinden.

Altijd terug naar alledaagse taal

In de zwerftocht door organisaties die geestelijk verzorgers maken, komen ze het vertaalvraagstuk zelf ook vaak tegen. Juist in supervisie kan hiermee geoefend worden. Dat vindt plaats in de onderste niveaus van Bateson. Hernieuwde toegang tot inspiratiebronnen tijdens supervisie vervolg ik zo mogelijk in dezelfde sessie nog met een terugkoppeling naar concrete actuele werksituaties. We komen terug in de taal en in het analytisch denken. De metaforen en andersoortige inzichten uit de bovenste niveaus van Bateson dienen daarbij als kompas, maar de vraag naar het wat, hoe, wanneer en waar van het eigen handelen komt nu centraal te staan.

Een mooie en passende techniek is de oefening waarbij een concrete werkinbreng doorlopen wordt aan de hand van de niveaus van Batesons ladder. Daarbij loopt de supervisant letterlijk door de niveaus heen en weer terug. Het wegvallen en weer opnieuw oppakken van de vanzelfsprekende taal wordt daarbij

zichtbaar, het houvast dat missie en spiritualiteit bieden in het aanpakken van een werksituatie eveneens.

De methodieken die ik in de onderste niveaus van Bateson gebruik, verschillen niet veel van andere supervisiecontexten.

Combinatie met oplossingsgericht werk

In het bewegen door de organisatiehiërarchie heen bedienen geestelijk verzorgers zich van informele macht en stuiten zij op formele macht, met het bijbehorende taalgebruik. Daarbij lopen geestelijk verzorgers geregeld deuken en kwetsuren op als het gaat om erkenning van hun eigen meerwaarde en die van hun werk. Het analytische werk van het vertaalvraagstuk combineer ik daarom nogal eens met oplossingsgericht werk, om mijn supervisanten te ondersteunen in het ontwikkelen van een realistisch beeld van hun eigen waarde en effectiviteit in het werk. Ook op deze manier ontstaat houvast in de concrete werkpraktijk. Het gaat echter altijd om houvast dat uiteindelijk geworteld is in de eigen levensbeschouwelijke en spirituele bronnen en vervolgens geconcretiseerd wordt voor de specifieke situaties en contacten waarin de geestelijk verzorger in het werk terechtkomt.

De begeleidingsrelatie

Levensbeschouwelijke en/of spirituele inspiratie maakt in supervisie aan geestelijk verzorgers altijd een wezenlijk deel uit van de werkinbreng van de supervisant is. De supervisor moet daarmee kunnen werken: vrije, onbezette ruimte kunnen bieden, op dit terrein nog meer dan op alle andere terreinen, met de supervisant mee kunnen gaan naar dat gebied voorbij de taal, de intimiteit kunnen en durven aangaan van het raken aan wat voor de supervisant wezenlijk is. Op dit hoogste niveau van Batesons ladder is er sprake van principiële gelijkwaardigheid: niemand heeft de antwoorden op vraagstukken die hier spelen voorhanden, ook niet als beiden deel uitmaken van dezelfde levensbeschouwelijke traditie. Supervisanten zoeken vaak een supervisor binnen de eigen levensbeschouwelijke traditie, om de afstemming en het opbouwen van een begeleidingsrelatie te vergemakkelijken. Dit is echter geen noodzaak. Het opbouwen van wederzijds begrip, afstemming en vertrouwen op het niveau van de levensbeschouwelijke en spirituele inspiratie vraagt hoe dan ook tijd en aandacht.

In het continuüm tussen afstand en nabijheid bevind je je als supervisor van een geestelijk verzorger heel dicht tegen de nabijheid aan, met toch steeds één voet in de afstand: je rol als supervisor. De relatie tussen supervisor en supervisant weerspiegelt met dit alles gedeeltelijk die tussen geestelijk verzorger en cliënt. Veel supervisoren van geestelijk verzorgers zijn zelf ook geestelijk verzorger. Het grote verschil is dat in de supervisierelatie het professionele leer-

proces van de supervisant centraal staat, terwijl in geestelijke verzorging de wijze waarop de cliënt zin geeft aan het eigen leven centraal staat. Geestelijk verzorgers zijn wetenschappelijk opgeleide professionals en hebben ervaring met systematisch reflecteren op het eigen handelen. Ze beschikken over het algemeen over het vermogen hun eigen leerproces te sturen en aan te jagen. In supervisie zoeken ze iets extra's. Ik kom vaak juist de behoefte tegen om door de supervisie, door middel van interventies, uit de eigen comfortzone geholpen te worden. Iets wat ik daar zelf aan toevoeg is uitleg, vooraf of achteraf, over de door mij gebruikte methoden en de bedoelde effecten daarvan. Daarmee geef ik de supervisant de regie weer geheel terug.

§ 15.8.5 Conclusie

Geestelijk verzorgers werken met de voeten in de klei en het hoofd in de wolken. Supervisoren voor geestelijk verzorgers volgen hun supervisanten hierin. Daarmee is het superviseren van geestelijk verzorgers een aparte tak van sport, die van de supervisor dan ook extra competenties vraagt. Het weet hebben van spiritualiteit en levensbeschouwing is daarin veruit het belangrijkst. De supervisor moet daarnaast ook het contact met doorleefde levensbeschouwing en spiritualiteit binnen de rol van supervisor aankunnen en aandurven. Dat vraagt een goed gevulde gereedschapskist met een brede *range* aan begeleidingskundige methoden. Maar daar krijg je ook wat voor terug. Wat mij betreft, is het superviseren van geestelijk verzorgers een van de mooiste en diepgaandste vormen van begeleidingswerk.

Literatuur

Baart, A.J. (1997a). De formelen en de substantiëlen – tussen professionele verantwoordelijkheid en professionele onverschilligheid. *Praktische Humanistiek 7*(2) december 1997, p. 4-18.

Baart, A.J. (1997b). Methodiek, zorgbenadering en professionaliteit. In: M. Verkerk, (red.), *Denken over zorg. Concepten en praktijken* (p. 205-224). Utrecht: Elsevier/De Tijdstroom.

Baart, A.J. (1999). Normatief-reflectieve professionaliteit. *Praktische Humanistiek, 8*(3), p. 94-113.

Baart, A.J. (2002). Importbeperkingen. Presentiebeoefening en de verruiming van cliëntenverhalen in humanistisch raadswerk. *Tijdschrift voor Humanistiek, 3*(12), december, p. 61-67.

Baart, A.J. (2004). *Een theorie van de presentie* (derde druk). Utrecht: Lemma.

Banning, H., & Banning-Mul, M. (2005). *Narratieve begeleidingskunde. Hoe het gebroken verhaal professioneel te waarderen*. Soest: Nelissen.

Bergen, M. van (2005). Een plaats in het spanningsveld hebben, krijgen en nemen. Een visie op normativiteit in organisatieadvies. *Tijdschrift voor Humanistiek, 6*(22), juli.

Bergen, M. van (2006). Het ritme van stollen en smelten. Levensbeschouwelijke inbreng van geestelijk verzorgers in begeleidingscontacten. *Tijdschrift voor Geestelijke Verzorging, 9*(38), februari.

Bergen, M. van (2010a). Zelfdoding en levensbeaming in vreemdelingenbewaring. In: J.H. Mooren (red.), *De moed om te zien. Humanistisch Raadswerk in justitiële instellingen.* Utrecht: De Graaff.

Bergen, M. van (2010b). Geestelijke Verzorging in justitiële context, een vergelijking met de zorg. *Tijdschrift voor Geestelijke Verzorging, 13*(58), juni.

Bergen, M. van (2011). *Diepgaand leren*. Eindscriptie opleiding Supervisie en Professioneel Begeleiden. Amsterdam: Pro Education.

Boomen, F. van de, Merkies, R., & Hoonhout, M. (2004). *Professionele dilemma's van de coach. Het maken van verantwoorde keuzen*. Soest: Uitgeverij Nelissen.

Brouwer, I. (2007). Zelftranscendentie en het werken met beelden in existentieel biografisch onderzoek. In: I. Brouwer et al. (red), *De stille kracht van transcendentie. Wijsheid in beelden, verhalen en symbolen*. Amsterdam: SWP.

Gendlin, E.T. (1982). *Focusing* (tweede druk). New York: Bantam Books.

Hoogeveen, E. (1991). *Eenvoud en strategie: de praktijk van het humanistisch geestelijk werk*. Amersfoort: Acco.

Hoogeveen, E. (1993). Humanistisch geestelijk werk: methodiek en praktijk. In: P. Cliteur & D. van Houten (red.), *Humanisme, theorie en praktijk* (p. 307-320). Utrecht: De Tijdstroom.

M. Hoonhout, *'De Amsterdamse Zwerm'. Begeleiden binnen spanningsvelden*. Readertekst. Amsterdam: Pro Education.

Jorna, T. (1993). Professionaliteit spiritueel gedacht. Over het laten en de daadkracht van de geestelijk begeleider in contact met de cliënt. In: P. Cliteur & D. van Houten (red.), *Humanisme, theorie en praktijk* (p. 307-320). Utrecht: De Tijdstroom.

Jorna, T. (1997a). Inleiding: Humanistisch geestelijk raadswerk in ontwikkeling. In: T. Jorna (red.), *Door eenvoud verbonden: over de theorie en de praktijk van het humanistisch geestelijk raadswerk* (p. 13-26). Utrecht: Kwadraat.

Jorna, T. (1997c). Over gloeilampen en gloeiende daden. Een beschouwing over de intrinsieke waarde van geestelijk werk. In: T. Jorna (red), *Door eenvoud verbonden* (p. 97-111). Utrecht: Kwadraat.

Jorna T. (2002). 'Wederom laten de woorden mij in de steek.' (Taal)crisis en werkelijkheidsbeleving in Hofmannsthals Chandosbrief als verhaal van breukervaring tot zinssamenhang. *Tijdschrift voor Humanistiek, 3*(11), p. 51-61.

Jorna, T. (2003). Het werkzame verlangen. *Tijdschrift voor Humanistiek*, Themannummer spiritualiteit, *4*(13), p. 30-38.

Keus, C. (2010). *Lichamelijk gewaarzijn in supervisie*. Ongepubliceerd werkstuk.

Korthagen, F.A.J. (1982). *Leren reflecteren als basis van de lerarenopleiding. Een model voor de opleiding van leraren, in het bijzonder wiskundeleraren*. SVO-reeks 67 (dissertatie Amsterdam). Harlingen: Flevodruk.

Korthagen, F.A.J. (2000). De organisatie in balans, reflectie en intuïtie als complementaire processen. *M&O Tijdschrift Management en Organisatie, 54*(3), p. 36-52.

Leget, C. (2014). Ook de Geestelijk Verzorger zal moeten uitleggen wat hij oplevert. *Fries Dagblad*, 11 oktober.

Molenaar, B. (1997). Het belang van erkenning. Mijn beeld van humanistische geestelijke verzorging. In: T. Jorna (red.), *Door eenvoud verbonden* (p. 208-231). Utrecht: Kwadraat.

Molenaar, B. (2002). Humanistisch raadswerk: hulpverlening of begeleiding? Een bespreking van het proefschrift van Gaby Jacobs. *Tijdschrift voor Humanistiek, 3*(12), p. 69-78.

Molenaar, B. (2004). Wat kunnen wij voor u betekenen? *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*. Themanummer: Product of Passie? *7*(32).

Mooren, J.H.M. (red.) (1999). *Bakens in de stroom: naar een methodiek van het humanistisch geestelijk werk*. Utrecht: SWP.

Nauer, D. (2004). *Van geestelijke verzorging naar christelijke zielzorg. Pleidooi voor een hedendaags zielzorgconcept*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Praktische Theologie/Poimeniek aan de Theologische Faculteit Tilburg op vrijdag 19 maart 2004. Tilburg: Theologische Faculteit Tilburg.

Praag, J.P. van (red.) (1953). *Geestelijke verzorging op humanistische grondslag*. Utrecht: Humanistisch Verbond.

Senge, P., et al. (2004). *Presence. Human Purpose and the Field of the Future*. New York: Crown Business.

Veenbaas, W., & Weisfelt, P. (1997). *De Leidraad*. Utrecht: Phoenix Opleidingen TA/NLP.